

У ГЛИБ ВІКІВ

Сергій Леп'явко

●

ПРОЕКТ КОЗАЦЬКОГО КНЯЗІВСТВА

КІНЦЯ XVI ст. ТА ЙОГО АВТОР

Українське козацтво з'явилося на історичній арені наприкінці XV ст. і досить швидко заявило про себе, як про дієздатну форму самооборони населення. Великий внутрішній потенціал козацтва уже невдовзі змусив українських, литовських і польських політиків замислитися над способами його використання в інтересах державної політики. Кілька таких проектів було запропоновано литовському уряду і польському сейму у 1520-х—1560-х роках, але жоден з них так і не був реалізований. У 1569 році відбулася Люблінська унія, за якою українські землі перейшли від Великого князівства Литовського до польської Корони. Зустрівшись з козацькою проблемою впритул, польський уряд у 1568—1572 і 1578 роках нарешті провів дві козацькі реформи. Але і перша (короля Сигізмунда Августа), і друга (короля Стефана Баторія) реформи мали половинчатий характер хоча б тому, що охоплювали собою лише незначну частину козацтва. Щоправда, Баторій, крім простого набору козаків на військову службу, підтвердив і на той час уже усталені звичаєм привілеї козацтва. Цим було покладено початок його офіційному визнанню як окремого суспільного стану.

Залучивши козаків на війну проти Москви, Баторій на певний час зміг використати козацьку енергію у своїх інтересах. Але після закінчення війни, а особливо після смерті Баторія у 1586 році, польська верхівка знову практично втратила контроль над козацтвом. Заходи уряду щодо нього мали епізодичний характер. Вони зводились або до безрезультатних спроб покарати козацьких «свавільників», або до спроб набрати новий загін реєстрового козацтва, які теж, через брак коштів на його утримання, були безрезультатними. Наслідки такої політики не примусили себе чекати. У 1591 році розпочинається повстання Криштофа Косинського, спрямоване проти українських магнатів, а у 1594—1596 роках козацький рух охоплює більшу частину території України.

Між тим, у Польщі і Україні наприкінці XVI ст. були тверезомислячі політики і, користуючись сучасною термінологією, політологи, які висловлювали думку, що конфронтація уряду з козацтвом принесе тільки шкоду всім учасникам конфлікту, а вирішення козацької проблеми можливе тільки шляхом сполучення інтересів обох сторін. Найвідомішим ідеологом такої політики виступав Йосиф Верещинський.

Кілька слів про цю небуденну особу. Верещинський походив з нещодавно покатоличеної української шляхти Холмської землі. Проте у XVI ст. прийняття католицизму ще не було тотожним ополяченням.

Особисто Верещинський до кінця своїх днів почував себе русином-українцем, але, одночасно, і політичним поляком, громадянином Польського королівства, Речі Посполитої. З дитинства Йосиф виховувався у релігійному дусі, а потім побачив своє покликання у духовному житті і став католицьким священиком. Він щиро був проїнятий почуттям свого високого покликання. Чого вартий пасаж в спогадах Верещинського, що нібито під час його народження з неба пролунали пророчі слова: «Я посилаю його на світ на втіху християнам».¹ У своїй пастирській діяльності Йосиф Верещинський явно виділявся серед оточення. Він мав схильність до літературної творчості і написав ряд релігійних трактатів. За своє ревне благочестя він був призначений абатом Сецихівського монастиря. Там він відзначився будівельною і меценатською діяльністю. Згодом, у 1589 р. Йосиф Верещинський стає київським католицьким єпископом (біскупом). Це призначення різко змінило його життя і напрямки інтелектуальної діяльності.

На Придніпров'ї Верещинський з великим запалом поринув у нові справи. За своєю посадою він мав виступати авангардом польського католицизму на українському Придніпров'ї. Але реально він мало проймався релігійними проблемами. Він зайнявся заселенням, розбудовою і укріпленням кількох поселень на Південній Київщині. Своєю резиденцією єпископ зробив містечко Фастів, яке переіменував у Новий Верещин.² Перед лицем татарської загрози, Верещинський виявив схильність і до воєнної діяльності. Розлютовані закликами войовничого біскупа до винищення «поганців», татари навіть спеціально організовували напади на нього. Але Верещинський успішно відбивав їх за допомогою козаків. Взаємні симпатії біскупа і козаків склалися на основі спільних інтересів і, очевидно, спорідненості натур, схильних до самостійності, ризику, авантюри та інших якостей, без яких життя на прикордонні було неможливим. Зустрівшись з реаліями українського життя, Верещинський швидко зрозумів дійсне значення козацтва, став його покровителем перед урядом, а у певному сенсі також ідеологом молодії ще малосвідомої свого покликання суспільної верстви.

У порівнянні з своїми новими приятелями з середовища козацької старшини, хай навіть шляхетської за походженням, Верещинський мав ряд беззаперечних переваг. Він мав добру класичну освіту, добре розумівся на політиці і, за своєю посадою єпископа належав до вищого (сенаторського) прошарку керівництва Польщі. Відповідно до свого широкого світогляду Верещинський намагався осмислити ситуацію на українському прикордонні з точки зору інтересів християнства в цілому, Речі Посполитої та місцевого люду. Він створює кілька публіцистичних праць (Дорога певна..., Ексцітаж, Побудка), у яких зосереджує увагу на питаннях залюднення і захисту України від татар та організації хрестових походів проти турків і татар.³ У 1594 році Верещинський видав твір «Публіка», у якому виклав свої думки щодо організації оборони України. Він вважав, що на Придніпров'ї слід створити рицарський орден, який буде складатися з десяти полків кінноти по тисячі чоловік у кожному. Половина з них мала бути споряджена погусарськи (тоді в Польщі це була важкоозброєна кіннота), а друга половина — по-козацьки (легкоозброєна кіннота). Кістяк ордену (командири і досвідчені рицарі) повинен був бути постійним, а воїнами-рицарями мали служити молоді шляхтичі з усієї Речі Посполитої. Тобто, ордену призначалась ще і роль «школи рицарства». Поряд з кіннотою в ордені мала бути і піхота, яка б набиралася з місцевого населення — «люду українного».⁴

У 1595 році Верещинський підготував для розгляду в сенаті проект «Спосіб осадити нового Києва». Він запропонував заходи для швидкого піднесення Києва і околиць: побудувати у місті потужну фортецю, заохотити заселення і економічний розвиток міста, у тому числі шляхтою

з польських земель. Верещинський навіть вважав за потрібне використовувати Київ як одну з столиць Речі Посполитої. Мова йшла про те, щоб до Києва час від часу переїжджав королівський двір, як це було прийнято щодо Кракова, Варшави і Вільна. Варто також відзначити, що Верещинський завжди з великим пієтетом згадував про колишню велич Києва і Київського князівства.⁵ Це було одним з проявів його неприхованої любові до Русі, за що він вважався серед поляків «невиправним» русином.

Швидке і безконтрольне зростання козаччини на волості взимку 1595—1596 років змусило Верещинського шукати відповідь на козацьке питання. На початку 1596 року він розробив проект щодо організації козацтва. Цей документ без перебільшення можна назвати унікальним твором української політичної думки тих часів. Верещинський пропонував козакам зайняти територію між Дніпром і кордоном з Московією, тобто весь лівий берег Дніпра в межах Речі Посполитої від Переяслава і Лубен на півдні до Пропойська і Мстислава на півночі. Тут мало бути створене автономне князівство у складі Речі Посполитої на чолі з князем і гетьманом. Територія князівства мала поділитися на тринадцять військово-адміністративних одиниць — полків. Столицею князівства мав стати Переяслав, а резиденцією гетьмана — Лубни. Центрами полків називалися Пирятин, Бориспіль, Остер, Любеч, Гомель та ін. У межах князівства встановлювалася козацька юрисдикція, тобто, все управління і судова влада здійснювалась самими козаками. Гетьманом, очевидно, теж мав бути вихідець з козацького середовища. Єдиним обов'язком жителів «козацького князівства» щодо короля мала бути військова служба проти татар чи московського царя.⁶ Якщо говорити про статус князівства у складі Речі Посполитої, то можна припустити, що Верещинський мав за зразок Велике князівство Литовське. У Вел. кн. Литовському був свій гетьман, уряд, військо, скарб та інші ознаки державності. Князем у ньому вважався польський король і воно було однією з двох рівноправних частин Речі Посполитої — держави «обох народів» — польського і литовського. Варто також уточнити, що під народами у політичному розумінні тоді мали на увазі не етноси, а шляхту двох цих частин, відповідно польсько-українську і литовсько-білоруську.

«Козацьким проектом» Верещинський фактично розвивав власну ідею рицарського ордену на Придніпров'ї. Однак відбулася принципова зміна: за соціальну основу новостворюваної військово-рицарської організації тепер бралася не шляхта, а козацтво. Проект, очевидно, був писаний наспіх і пропонував шлях розв'язання реальної конфліктної ситуації на Придніпров'ї взимку 1595—1596 років. Тоді, в розпал козацького руху Семерія Наливайка і Григорія Лободи, на Київщині перебувало понад десять тисяч козаків і уряд готувався до розправи з ними. Було зібрано велике військо під командуванням гетьмана Станіслава Жолкевського. Безпосередньо перед початком воєнних дій Верещинський намагався відіграти миротворчу роль. У зверненні до канцлера Яна Замойського він писав, що «у нашому краї козацтва близько двадцяти з половиною тисяч намножилось», і воно творить різні шкоди. Київський єпископ запропонував свій вихід із ситуації. Для цього потрібно вивести всіх козаків на Задніпров'я, а потім під королівськими хоругвами «прикладом святої пам'яті короля Стефана» виправити їх на війну проти татарської орди чи на московські землі. Похід на Крим може бути перетворений у загальний хрестовий похід проти мусульман, і Верещинський готовий очолити його. Адже саме його Бог призначив «бути щитом своєї милої Вітчизни». Тому він вважав, що папський легат у Польщі має дати йому хоругву хрестоносців, а також видати універсал із закликом підніматися на релігійну війну.⁷ Парадоксальний підхід Верещинського до існуючої ситуації, коли апогей козацьких сва-

вільств розцінювався ним, як зручний привід до початку хрестового походу, звичайно, не знайшов підтримки серед польських керівників. Якщо ж порівняти пропозицію Верещинського з проектом козацького князівства на Лівобережному Придніпров'ї, то можна зробити висновок, що він фактично пропонував розпочати реалізацію свого проекту в життє, хай і в прихованому вигляді.

У воєнній кампанії 1596 року козацтво зазнало першої поразки від поляків. За кілька років помирає і Верещинський. Здавалось би, його проекти були приречені на забуття. Але... уже невдовзі, на початку XVII ст. виникає київський козацький полк. Його очолив славозвісний Петро Сагайдачний у той час, коли був позбавлений гетьманської булави. У 1620-х роках уряд визнає існування ужешести козацьких територіальних полків. І, як відомо, полковий устрій ліг в основу збудованої Богданом Хмельницьким української козацької держави. А наступник Хмельницького гетьман Іван Виговський підписує з поляками відому Гадяцьку угоду, за якої козацька Україна мала стати Великим князівством Руським у складі Речі Посполитої.

Виникає логічне запитання, чи мав проект Верещинського реальний вплив на історію козацтва, чи він просто передбачив можливий розвиток подій?

Знаючи діяльний характер Верещинського, його близькі стосунки з козацтвом, можна припустити, що він зробив все можливе, щоб озайнити із своїми ідеями козацьку верхівку. Власне, проект був прямо звернений до «Війська запорозького», але одночасно був відомий і у Варшаві. Оскільки він ґрунтувався на доброму знанні козацтва і реалій України, то в козацькому середовищі мав здобути широку популярність. Власне, Верещинський виклав такі ідеї, які козацтво або ще не могло сформулювати самостійно, або боялося оприлюднити. У будь-якому випадку, саме він вперше висловив ідею козацької автономії і пропозицію організувати козацтво заповковим адміністративно-територіальним принципом. Якщо говорити про інші пріоритети Верещинського, то саме він вперше використав назву «козацький народ», яка згодом широко вживалася щодо населення України. І він же у листі до відомого поета Себастіана Кльоновича пропонував здійснювати морські походи козаків на Туреччину, що теж згодом було втілено в життє.⁸

Особливо цікаво порівняти карту Гетьманщини другої половини XVII—XVIII ст. з картою запроєктом Верещинського. Вони майже накладаються одна на одну, за двома винятками. Перший — до складу Гетьманщини не увійшли землі сучасного Білоруського Придніпров'я, хоча спроби підкорити його козацькій владі за часів Хмельницького і робилися. І другий виняток — у проекті Верещинського відсутні території на північний схід від Чернігова, власне Сіверщина, яка у часи Верещинського належала Московії. Але саме Верещинський запропонував широко використати козацтво для відібрання Сіверщини у Москви. І згодом за допомогою козацької зброї ці землі увійшли до складу Речі Посполитої. Отже, Верещинський прозорливо передбачив ту територіальну нішу, де існування козацтва було найбільш можливим з точки зору стратегічних інтересів оточуючих держав. Адже Польща, Московія, Крим і Туреччина зробили все можливе, щоб знищити державу Богдана Хмельницького. У роки сумнозвісної «Руїни» Правобережне Придніпров'я, колыска козацтва, опинилося в епіцентрі безкінечних війн і було перетворене на безлюдну пустелю. А на Північному Лівобережжі Придніпров'я козацтво змогло зберегти себе і залишки своєї держави.

Отже, при ближчому розгляді напрошується висновок, що проект Йосифа Верещинського був використаний козацтвом при пошуках кращих форм власної організації. Автор не відзначався особливою скромністю і дав собі і проекту козацького князівства найвищу оцінку. Ве-

рещинський писав, що Бог послав його козакам так само, як свого часу-послав Мойсея народу ізраїльському, щоб вивести його з єгипетської неволі. Але, якщо відкинути гіперболізовані порівняння, то насправді цей український мислитель не дуже помилявся щодо теоретичного значення свого проекту. Тому Йосифа Верещинського цілком обгрунтовано можна вважати одним із творців ідеї української козацької держави.

Джерела та література:

- 1 Писма політичне кс. Йузефа Верещинськедо (польс.) — Краків, 1858. — С. 16.
- 2 Стороженко А. В. Йосиф Верещинский. Бискуп киевский. — Киев, 1911. — С. 16—30.
- 3 Там само. — Додатки. — С. 1—171.
- 4 Публіка // Писма політичне... — С. 1—34.
- 5 Верещинский И. Способ заселения нового Киева и обороны бывшей столицы Киевского княжества от всякой опасности без обременения его величества короля и без затрат для Короны Польской, объясненный господам послам будущего Краковского сейма // Киевская старина. — К., 1894. — Т. 44. — С. 403—425; Малоизвестные сочинения Киевского бискупа Йосифа Верещинского (1589—1598).
 1. Способ заселения нового Киева, 1595 г.; 2. Верная дорога к заселению пустынь, русских областей Польского королевства, 1590 г. Пер. с 2-мя предисл. и примеч. А. В. Стороженко. — К., 1895.
- 6 Антонович М. Студії з часів Наливайка // Праці Українського історико-філологічного товариства. — Прага, 1942. — С. 104—106.
- 7 Стороженко А. В. Стефан Баторий и днепровские казаки. К., 1911. — С. 314—319.
- 8 Писма політичне... — С. 183—184.

